

Virág Irén

A magyar arisztokrácia műveltsége a 19. század első felében

A reformkorban felpettségült a kulturális élet Magyarországon. Az 1827-ben létesített Casino a társas érintkezés föllendítésének példájaként szolgált, Széchenyi *Hitel* című műve pedig a gazdasági és szellemi fejlődés programját körvonalazta. A Széchenyi által 1825-ben kezdeményezett Magyar Tudós Társaság (a későbbi Magyar Tudományos Akadémia) több kulturális intézmény megteremtését indukálta. A 19. század első felében az irodalom fejlődése volt a legszembetűnőbb, de a zenei élet is élénkebbé vált. A társadalomtudományok terén a történetírás és az irodalomtörténet nagy lendületet vett. A főrangú írók közül Eötvös József, Kemény Zsigmond és Jósika Miklós nevét kell említenünk.¹ A diáktársaságokban művelt olvasóközönség nevelődött, a társalkodó egyletek, kaszinók és olvasóegyletek egyre szélesebb körben terjesztették az irodalmat és szervezték a közönséget. A reformkor elején az ország lakosságának kb. kétharmada analfabéta volt, a jobbágyosság jelentős része mellett a szegénynemes-rétegek egy része is. A magyar közönség legnagyobb és legműveltebb hányadát az értelmiség, a haladó köznemesi réteg, a diákság, a katolikus és protestáns alsópapság, valamint a főrangúak alkották.²

A magyar főrendek tagjai között jelentős számban találhatunk reformereket, akik Mária Terézia uralkodásától kezdve 1848-ig politikai, gazdasági és kulturális téren a haladás ügyét képviselték, pl. a Széchenyi, Károlyi, Batthyány, Teleki, egyes Andrássy és Zichy grófok. A haladó művelődéspolitikusok és a nevelés ügyének képviselői között is igen szép számban találkozhatunk főnemesekkel, gondoljunk csak a nemzeti szellemű nevelés megvalósítására, a nevelési reformtervezetekre (Széchenyi és Wesselényi nevelési programja, báró Mednyánszky Alajos közoktatási reformtervezete), az intézményekre (Georgicon, MTA, könyvtárak, múzeumok, kaszinók, nőnevelő intézetek, Brunszvik Teréz kisdudóvó intézete), és a reformkori óvodai mozgalom főrangú pártfogóira (Eötvös József, Festetics Leó, Jósika Miklós, Teleki László, Wesselényi Miklós). A főrangúak egy része értelmiségi, polgáriasultabb életformát élt. Tudósként, íróként vagy közéleti emberként aktívan bekapcsolódott az ország tudományos és szellemi életébe, illetve a közéletbe, a külföldi irodalom olvasása mellett a magyar irodalomnak is figyelmet szentelt és támogatta azt.

Az alábbiakban azt vizsgáljuk, milyen műveltségre tett szert az európai mértékkel mérve is magasan kvalifikált magyarországi arisztokrácia, miből áll ez a műveltség, és hogyan tagozódik be az európai normákba.

Neveltetés

Az arisztokrácia terminológia használatakor utalnunk kell a szó eredeti görög „kiváló” jelentésére. Igen képlékeny meghatározásról van szó. Olyan determináló tényezőket kell

figyelembe venni, mint a földbirtoknagyság, a társadalmi tekintély, az életmód szintje, a politikai életben elfoglalt hely, a címek, a születésből származó öröklött helyzet és a társadalmi élet megannyi apró jelensége: az alacsonyabb társadalmi helyzetűekkel való érintkezés, a kulturális életben betöltött szerep, a társasági viszonyok, házassági szokások. Vörös Károly a főnemességet a feudális hierarchia legfelső, legvékonyabb rétegeként definiálja.³ Politikai vezető osztálynak tekinti őket, eltérő gazdasági, politikai helyzettel, hagyományokkal, kultúrával, de 1848 előtt a fennálló gazdasági, társadalmi rendszer fő hasznélvezőjének, bár a hatalom csak viszonylag szűk kör, néhány nagy család kezében koncentrálódott. Korábban Mályusz Elemér is hasonló nézeteket képviselt, ő is az államgépezet legmagasabb pontjain álló, a köznemességet is befolyásoló rétegnek tekintette az arisztokráciát, annak vagyona, hírneve, társadalmi tekintélye miatt.⁴ Arisztokraták tehát mindazok, akik nagybirtokkal rendelkeznek és nemesek, akik bárói, grófi és esetleg hercegi címmel is rendelkeznek, azaz a mágnások rendjébe tartoznak, az országgyűlésen is ekként jelennek meg, akik e címek mellett az abszolutizmus legmagasabb pozícióiban is helyet kapnak, akik külföldi arisztokrata mivoltukkal együtt indigenátust nyertek, vagy már indigénakként nagybirtokhoz és címhez jutottak, akik házasságukban endogám módon a hasonló mágnások exkluzív köréből választanak házastársat. Mindezek az ismérvek együtt, egymást felerősítve jelentkeznek a legtöbb esetben. A továbbiakban az arisztokrácia terminológia használata alatt az egyházi és világi főrendi réteget értjük. Vörös Károly 3 hercegi, 80 grófi és 95 bárói családot határoz meg a királyságban, valamint 11 grófi és 20 bárói családot Erdélyben a 19. század elején.⁵ Fényes Elek statisztikája 4 hercegi, 79 grófi és 84 bárói nemzetséget említ 1840-ben.⁶ 1847-ig nemzeti családjainkat tekintve Szerencs János adatait elemezve 3 hercegi (Esterházy, Batthyányi, Pálffy), 67 grófi és 78 bárói családot találhatunk a királyság területén.⁷

A műveltség nem vizsgálható a neveltetés és iskoláztatás által meghatározott ismeretek figyelembe vétele nélkül. A neveltetés jellemzőivel egy korábbi tanulmányunk már részletesen foglalkozik,⁸ ezért itt csak néhány releváns elemét emeljük ki. Az arisztokrácia a vizsgált korszakban házi nevelésben részesült. 1791-ben az országgyűlés kiküldött közoktatási bizottsága törvénytervezetében követelte, hogy minden gyerek nyilvános iskolába köteles járni, de legalábbis ezekben az intézményekben magánvizsgát tenni. Az arisztokraták a gyermekek mellé gyakran szerződtek magántanítót, akinek segítségével az ifjak valamelyik magyarországi gimnáziumban magánvizsgát tettek. Néhány magyar arisztokrata főúr nemcsak arra ügyelt, hogy kiválassa fiai számára a megfelelő nevelőt, hanem arra is, hogy maga állítsa össze a nevelési tervezetet (Festetics György, Teleki László, Teleki József). A magyarországi mágnás ifjak gyakran tanultak konviktusban. Néhány példa: Splény Béla négy évet töltött el a tatai konviktusban, s csak ezután ment magánnevelője kíséretében a budai piarista gimnáziumba, ahol három osztály anyagából kollokvált.⁹ Gróf Andrássy Gyula a sátoraljaújhelyi piarista gimnázium konviktorja volt.¹⁰ A pesti piaristák gimnáziumában több jeles arisztokrata is megfordult, itt tette le vizsgáit gróf Széchenyi István is. A gimnáziumi képzés három grammatikai és két humanitási osztályból állt. A grammatikai osztályok általános tannyelve a magyar volt – függetlenül attól, hogy főtárgyként és a tanulmányok központjaként a latint tekintették. Az első és második grammatikai osztályban hittant, latint, számtant, természetrajzot és földrajzot tanítottak. A harmadik grammatikai osztályban összefoglalták, valamint kibővítették az első két osztályban tanultakat. A főgimnázium (humanitas) két osztályában hittant, latint, számtant,

természettudományokat, történelmet, földrajzot, természetjogot és németet, vagy más „hazai” nyelvet tanultak. A gimnáziumi tanulmányok befejezése után két év filozófiai tanfolyam következett, amelynek keretében a hallgatók filozófiával, mennyiségtannal, történelemmel és természettudományokkal foglalkoztak.

Az erdélyi arisztokrácia körében a „*bentlakásos iskola intézménye csaknem ismeretlen, így aztán a fiúkat, míg el nem érik azt a kort, amikor kollégiumba lehet őket küldeni, házi-tanítók, többnyire katolikus vagy protestáns lelkészek oktatják.*”¹¹ Az erdélyi arisztokrácia egy része Kolozsváron a katolikus lyceumban vagy a református és unitárius kollégiumban tanult tovább, mint például báró Wesselényi Miklós és gróf Gyulay Lajos, akik nevelőjükkel, Döbrentei Gáborral együtt érkeztek Kolozsvárra, és itt végezték jogi tanulmányaikat.¹² Arisztokrata nevekkkel a kollégium névsorában is találkozhatunk, így pl. ide járt gróf Bethlen Miklós, gróf Vas László és gróf Bánffy Béla is.¹³ Az erdélyi arisztokrácia másik nagy csoportja viszont a nagygyeydi református kollégiumot látogatta, mint pl. báró Jósika Miklós.

A filozófiai kurzust elvégzett ifjak tanulmányúton vettek részt. Anyagi helyzetétől függően ez érinthette Európa egészét illetve nagy részét, vagy esetleg csak egy-egy országot. Az ifjú Andrassy Gyula Nagy-Britanniával, Franciaországgal és Spanyolországgal ismerkedett meg egy tanulmányúton, a volt pataki diák báró Vay Miklós Angliába, illetve Törökországba utazott, Podmaniczky Frigyes egy éves berlini egyetemi tanulmányok után 1845-46-ban Stettin, Riga, Pétervár érintése után beutazta Skandináviát, a Hanza városokat és Közép-Németországot.¹⁴ Az oly gyakran anyagi gondokkal küzdő Splény Béla csupán egy észak-itáliai tanulmányutat engedhetett meg magának.¹⁵

Tanulmányaik befejezése után viszonylag kevesen éltek a polgári pályák lehetőségeivel. A mágnás ifjú, ha nem vonult vissza birtokaira, jogi doktorátust szerzett, ritkább esetben vármegyei pályán is elindulhatott (pl. báró Vay Miklós), legtöbbször azonban a központi kormányzatszervek valamelyik hivatalában folytatta karrierjét. A szerényebb anyagi helyzetűek családjából sok katonatiszt került ki, különösen akkor, ha az apa példája is lelkesített. Splény Béla bátyja és öccse 15 évesen egyaránt kadét lett, mégpedig az arisztokratikus fegyvernemnél, a lovasságnál. Báró Jósika Miklós 16 évesen egy dragonyos ezredbe állt be. Műszaki pályát a legritkább esetben választottak az ifjak. Báró Splény Béla 19 évesen a selmecebányai bányászakadémia hallgatója lett, évfolyamtársai között azonban nem találunk több arisztokratát.

A nevelés kérdésében sem Erdélyben, sem Magyarországon nem jut kifejezésre a nemzeti szellemű nevelés szükségességének igénye. Az arisztokratákat általában idegen nevelők idegen érzés- és gondolatvilágban nevelték, s mivel nem jártak nyilvános magyar iskolába, majd egy részük hosszabb-rövidebb ideig külföldön élt, a nemzeti érzést valójában nem ismerték, valamint a sajátos magyar étellel sem voltak tisztában. Az 1825-27-es országgyűlés ezért az arisztokraták magánoktatását még élesebb kritikával illette, mint az 1791. évi. A főuraknál a magyar nemzeti szellem, a magyar nyelvtudás, a nemzettel szembeni felelősségtudat hiányát a valóságtól hermetikusan elzárt nevelésben látták. Egyre inkább nőtt azoknak a tábora, akik elvetették a Locke-féle felfogás szerinti nevelést – ti., hogy a gentleman-ideált csak magánúton lehet kinevelni –, és helyette a nyilvános iskolák mellett szóló érveiket sorakoztatták föl. A nagyközönség előtt az elsők között Fáy András *A Bélteky ház* című pedagógiai irányregénye érvelt meggyőzően a nyilvános nevelési rendszer általánossá tétele mellett. Az új nemzedék egyik képviselője

gróf Dessewffy Aurél, aki már tanulmányokban foglalkozik az arisztokrácia magyar nemzeti szellemű nevelésének kérdésével, és programot szerkeszt, hogyan lehetne a nemesiséget visszamagyarosítani, s ennek révén, a magyar művelődést nemzeti szintre emelve, az egész nemzetet művelté tenni. Módozatait és eszközeit *A magyar nyelv és előkelőink nevelési rendszere* című, 1839-ben megjelent tanulmányában fejtette ki.

Az európai arisztokrácia többféle síkon szoros kapcsolatban állt egymással, amelynek hatására a kultúrák keveredtek, s közös európai stílus kezdett kialakulni, kijelölve az arisztokratáknak szánt művészet- és irodalom-mecénási szerepet. A nemzetközi mércéhez a magyar mágnásosztály is felzárkózott, műveltsége már bármely más nemzetbeli társaival felvehette a versenyt, ez a felzárkózás azonban a nemzeti jelleg és vonások elmosódásával, csaknem teljes kihalásával járt, mivel a főrangúak jelentős része nemzeti nyelvét teljesen elfelejtette, gyermekeiknek nem is tanította. A reformkorban éles szakadék képződött a fentebb jellemzett arisztokraták és a nemzetiségüket ismét felvállaló mágnások között.

Olvasás és könyvtár, gyűjtemények

Busbach Péter szerint az általános műveltség fokmérője a humán műveltség volt, amelynek a német és francia irodalom, illetve a latin klasszikusok képezték az alapját.¹⁶ Széchenyi István naplójának olvasása közben megállapítható, hogy az alapot a klasszikus műveltség jelentette. Számtalan utalás és idézet található Vergilius, Homérosz, Epikléosz és Platón írásaiból. A felvilágosodás kori művek szerzőit főleg Rousseau és Voltaire képviselik. Rousseau *Vallomások* c. művét olvasva Széchenyi akaratlanul is párhuzamot vont annak kora és saját társasága között: *„Feltűnő volt nekem a kontraszt ama társaság közt, melybe Festetich Babinál csöppentem: Almásy grófné, Festetich János etc. Mily halványan sejtjük tapasztalt, művelt és előítélettől ment emberek kapcsolatainak fűszerességét! és ha az ember valami jobbhoz szokva, végül ily elmaradt alakok társalgásához ereszkedik le, és érzi egy farkas társaságtól és emberektől való iszonyatát: ki tehet ezért valami szemrehányást? [...] A nagyon művelt és szeretetreméltó ember, aki gyűlölködő lesz, és az unalmas ostoba, aki olyan szemtelen, mint a légy: minő csapás és minő nyeresége a társadalomnak!”*¹⁷

1820. szeptember 15-ei bejegyzésében Ráday grófról tesz megjegyzést: *„Az ifjú Ráday a német könyveket nem szereti, hanem magyarokat, mert azt mondgya, hogy hazudik a német, ha pénze nints, és úgy leszen belőle a könyvíró”*.¹⁸ Ezen véleményt Széchenyi már csak azért sem osztja, mert Shakespeare, Byron, Racine mellett jelentős számú német író és költő képviselteti magát olvasmányai szerzői körében, többek között Schiller, Goethe, E.T.A. Hoffmann, Adolf Müllner, Lessing, Wieland, Raupach és Uhland. Ráday grófról egyébként is elképedve és hitetlenkedve írta: *„Ráday gróf [...] könyvtárát mázsánként 20 forintért el akarta nekem adni!”*¹⁹ De nézzük tovább a szerzők és műveik listáját. Madame de Stael és Alfieri művei között ott találjuk nagy kedvencének, Tassonak az írásait, valamint utal Choderlos de Laclos: *Veszedelmes viszonyok* c. művére és Lesage: *A sánta ördög* c. pikareszk regényére is. Báró Jósika Miklós emlékiratai szerint ő maga 21 évesen ismerkedett meg a francia irodalommal, először Rousseau, Voltaire, d'Alembert, Diderot, Rabelais műveivel, majd regényekkel is. Ismerte Kant, Leibnitz, Kleist, Herder, Wieland, Goethe, Schiller, Lafontaine, Kramer, Meissner, Spindler és Fouque de la Motte

munkáit.²⁰ Mindezeket persze a latinos műveltség, „Clio, Titus, Augustus”²¹ ismerete tette teljessé, valamint a *Don Quijote*. Az egész család szorgalmas olvasó hírében áll, a báró öccse, Sámuel például Voltaire fordításával próbálkozik. Érdekes megfigyelni, hogyan fogadta az arisztokrata közvélemény Jósika Miklós írói tevékenységét. Emlékirataiban meséli a következőket: amikor *Irány* c. munkáját nyomtatták, meglátogatta barátja, báró Bánffy László, „s komolyan felszólított, hogy hagyjak én békét az írásnak, hogy az nem úri embernek való dolog.”²² De más megítélése is hasonló: „Nemrég valami erdélyi nagy férfiú gunyorosan említette a báró írókat. Ezek b. Eötvös, b. Kemény, b. Wesselényi s én vagyunk.”²³ Írói törekvésekkel báró Podmaniczky Frigyesnél is találkozhatunk, aki úgy kívánt bejutni a „szellemi aristocratia”-ba, hogy kiadatta a németországi és észak-európai utazásairól készített „útinapló”-ját.²⁴ Gróf Batthyány Kázmér könyvtára jeles angol, francia és német publicisták mellett Széchenyi, Fáy András, Kölcsey, Berzsenyi, Vörösmarty, Bajza, Szalay László, Eötvös József, Szemere Bertalan és Fényes Elek munkáit tartalmazza.²⁵ Hölgyeink közül a bécsi neveltetésű gr. Keglevich Jánosné, a klasszikusok, főleg Shakespeare kedvelője volt.²⁶ Gróf Brunsvik Teréz kedvenc olvasmányai közé Klopstock, Matthison és Salis költeményei tartoztak.²⁷ Pulszky Ferencnél arról olvashatunk, hogy előkelőink latin, német és részben francia neveltetésüknél fogva inkább a külföldi irodalmat részesítették előnyben, bár Császár Ferenc, a kor szalonköltészetének művelője és Petrichevich Horváth Lázár, a *Hölgyfutár* szerkesztője sokat munkálkodott azon, hogy szalonképessé tegyék az irodalmat, hogy a „magyar irodalom mindig frakkba és lakki-pőbe öltözködjék”.²⁸ A legkedveltebbek a retorika tőkélyére törekvő francia szerzők művei voltak; Balzac lélektani regényei, Soulie és Sue írásai, Dumas, Sand történeteinek nőies finomsága és Victor Hugo tragédiái, valamint Lajos Fülöp korának jeles írói, pl. Mérimée. Érdekes, hogy Louis Blanc és Guizot műveit is olvasták.²⁹ Arisztokratáink nagy része a világirodalom klasszikusai mellett jobban ismerte saját korának mai értékrenddel nézve kevésbé jeles külföldi alkotásait, mint a korabeli magyar irodalom terméseit. John Paget magyarországi utazása során a következőket tapasztalta: „A magyaroknak alig van saját irodalmuk, viszont legtöbbjük olvas néhány idegen nyelven, így aztán szellemi táplálék tekintetében szinte teljes egészében más nemzetekre vannak utalva, s azt kellőképpen méltányolni is tudják. Sok házban angolul is megvoltak szerzőink munkái, mégis inkább kiváló német fordításban olvassák őket.[...] Az angol írók közül legjobban Shakespeare-t, Byron-t, Scottot és Bulwert ismerik.”³⁰ A reformkorban igen kevés a nyilvános könyvtár (a kaszinó-könyvtárakról még külön lesz szó később), éppen ezért óriási jelentőséggel bírtak az arisztokraták magánkönyvtárai, amelyek közül néhány a nagyközönség számára is hozzáférhetővé vált, olvasóterem kialakításával. Ilyen típusú könyvtár, a marosvásárhelyi Teleki-könyvtár leírását Paget művében is megtalálhatjuk.³¹

A műveltség egyik fokmérőjének tekinthetjük, hogy ki milyen tárgyakat visz be otthonába, miket gyűjt. Arisztokratáink különféle gyűjteményeknek (fegyver, porcelán stb.) külön helyiséget szántak otthonukban, azonban gyűjteményeknek tekinthetők a reformkor végén a már szinte botanikus kertnek ható kastélyparkok is. Az előző nemzedék arisztokratája még gazdagabb gyűjteménnyel rendelkezett. Széchenyi Ferenc horpácsi kastélyában könyveket, kéziratokat, metszeteket, térképeket, címerrajzokat, régi pénzeket és érméket gyűjtött.³² Brunsvik Antal budavári palotájában és Korompán könyvtárral, ásvány- és térképgyűjteménnyel rendelkezett, s kastélyát múkincsekkel gyarapította.³³ A reformkorban két közismert képtár működött. Az egyik a Brunsvik-képtár Budán, a másik pedig br.

1 tudomány és társadalom

Bruckenthal Sámuel erdélyi gubernátor nagyszebeni galériája. Ezek közös tulajdonságai közé tartozott, hogy már a 19. század első felében látogathatóak voltak, valamint a bécsi műgyűjtők izléskultúráját vették át. A képek jegyzékéről sajnos nincs hiteles forrásunk. A Brunszvik-képtár őre, Jenny Lajos, aki maga is festő és a képek konzervátora volt, hátrahagyott egy jegyzéket, amely jelentős itáliai és németalföldi festőket is magában foglalt, de a levéltári kutatások mindezeket megcáfolták.³⁴

Színház

Noha a színház a városi életmódhoz kapcsolódó szórakozási lehetőség, az abszolutista államok arisztokráciája, így a magyar is, ugyanúgy látogatta, mint a városi polgárság. Mivel mágnásaink életük egy részét városban töltötték, a művelődés minden ott fellelhető forrását igyekeztek kihasználni, sőt később vidéki tartózkodásuk színhelyére is magukkal vitték a városias művelődés már megszokott formáit. Ilyen művelődési forma a színházba járás, amelynek vidéki pótlékát a kastélyok magánszínházaiban találták meg. Az emlékiratok tanúsága szerint minden arisztokratának, anyagi helyzetétől függetlenül, az életformával járó programja volt hetente akár többször is színházba járni.

1838-ig Pest egyetlen szóba jöhető színháza a Német Színház volt. Az 1812-ben felavatott teátrum 1815 óta vetélytárs nélkül dolgozott, hiszen a pesti Rondella magyar társulatát ekkor oszlatták fel. Pompás kivételű, Pollack Mihály tervezte épület volt, nem csoda, hogy a külföldi vendégművészek Bécsset érintvén itt sem mulasztottak el fellépni. A maga korának legnagyobb német nyelven működő színháza volt, noha működését kellemetlen adottságai zavarták, mint a borzasztó akusztika, a problémás fűtés vagy a rosszul megépített illemhelyek, amelyek büzzel árasztották el a belső teret. Pest egész művelt közönsége, így az arisztokraták is ezt látogatták, sőt az 1820-as évek elejéig bérlői is arisztokraták voltak (br. Gyürky Pál, gr. Ráday Pál, gr. Brunszvik Ferenc). Amikor Brunszvik gróf belebukott az óriási rezsiköltségekbe, a bérletet gazdag német polgárok vették át.³⁵ Többször idézett emlékiratíróink, Podmaniczky Frigyes és Splény Béla egyaránt itt kezdett színházlátogatóvá válni, gyerekkorával. Podmaniczky itt látta gyermekkorában a *Varázsfuvola*, a *Norma* és az *Ördög Róbert* c. operákat. Splény lelki szükségletévé vált a színház: „A legnagyobb öröm azután, mit szüleim tehettek az volt, ha színházba küldtek, ami az akkori patriarchális viszonyok között nem volt olyan nehéz...”³⁶ Ő a *Piroska* c. francia operával kezdte, később néhány igénytelenebb darab mellett egy Rossini-operát is látott. A 30-as években a Német Színház műsorainak gerincét Shakespeare és a német klasszikusok: Schiller, Lessing, Goethe, Grillparzer, Iffland és Kotzebue darabjai alkották.

Amikor 1837-ben megnyílt a Nemzeti Színház, a Német Színház népszerűsége csökkenni kezd. A magyar színházba járás politikai tartalommal töltődött. A Német Színházba járók és az előadások a 40-es évek közepére gyakran a hazafiaskodó ifjúság füttykoncertjeinek tárgyává váltak. A Német Színház repertoárja is könnyed bécsi darabokra, pl. Nestroy műveire szűkült. 1847-ben a színház leégett, és végleg átadta helyét a virágzó Nemzeti Színháznak. A pesti Magyar Színház a 40-es évek elejétől francia drámáknak adott teret, majd egyre inkább a kor jellegzetes műfajának, a magyar népszínműnek, ezzel is egyfajta ellenpontját képezte a Német Színháznak. A legjellemzőbb előadott szerzők Czakó Zsigmond, Nagy Ignác, Obernyik Károly voltak, majd felbukkan Szigligeti Ede

és Eötvös József néhány műve is a repertoáron. Arisztokratáink kegyeiből azonban 1847-ig nem tudta kiszorítani a Német Színházat, az a „*magyar körökben még mindig nagy factor volt*”.³⁷ Podmaniczky szerint a Nemzeti Színházat a lelkes, Pesten időző arisztokraták „*a nemzetiség apostolának*”³⁸ tartották, amely szorgalmas színházlátogatásukban és istápolásukban jutott kifejezésre. Splény Béla azonban sohasem adott politikai élt színházi kedvteléseinek: 1845-ben „*sokat jártam színházba, úgy a Nemzetibe, mint a Németbe.*”³⁹

Az első magyar társulatot, a kolozsvárit, amelynek 1821 óta kőépülete volt, már 1797-ben pártfogása alá vette id. Wesselényi Miklós. Talán ilyen indíttatásból tarthatta kötelességének Wesselényi Polixénia, hogy mindennapos vendégül lássa a John Paget által is említett „*Jancsó urat, az első magyar színészt, akinek sikerült hírnévre szert tennie*”.⁴⁰ Itt Godófalvi Jancsó Pált, az első nagy magyar komikust ismerhetjük fel. Paget még egy állandó társulatot említ, a pozsonyit, amely azonban német nyelvű volt. A nyilvános színházak mellett természetesen működtek az arisztokrata házi színházak, házi operák és marionettszínházak. 1836-ban egyedülálló vállalkozásként indult Splény Béla és testvérei házi színháza, ahol ők maguk játszottak, sőt a díszletek egy részét is maguk készítették. Arisztokratákkal mint színészekkel a későbbiekben a *Honderü* c. folyóirat egyes lapjain is találkozhatunk, egy-egy jótékonysági bál keretében előadott színi előadás szereplőiként. A naplók alapján megállapítható, hogy mágnásaink külföldi útjaikon is jelen voltak a színházi előadásokon, egy-egy hosszabb tartózkodás idejére színházbérletet is váltottak, tehát természetes szükségletüké vált a színházba járás.

Kaszinók, olvasóegyletek

A magyar közéletben 1827-ig hiányzott az olyan színtér, ahol a szellemi és születési arisztokrácia szabadon találkozhatott volna egymással, és ami egyfajta közeledést tehetett volna lehetővé a polgárság és az arisztokrácia tagjai között. Széchenyi utazásai során találkozott az angliai egyesületekkel és klubokkal, s meggyőződött azok társadalmi és művelődési jelentőségéről. 1826-ban aláírásgyűjtési akcióba kezdett egy magyarországi kaszinó létrehozásához, az anyagi bázis megteremtésére. A Pesti Kaszinó alapító ülésére 1827. június 10-én került sor a Dorottya út 5. sz. alatti Vogel-házban, báró Brudern József elnökletével, olyan céllal, hogy „*az előkelő, jobb nevelésű, értelmes férfijak*”, a társadalom minden rétegéből „*barátságos beszélgetés végett*”⁴¹ találkozzanak vagy olvashassanak, illetve hogy az idejük nagy részét külföldön töltő arisztokráciát visszacsalogassák Magyarországra. Egyik állomása volt ez a Széchenyi által elgondolt folyamatnak, amellyel Pestet európai szintű fővárosi rangra kívánta emelni, szellemi, kulturális és politikai központtá alakítani, hogy az arisztokráciának mindezen igényeit ne külföldön, hanem Magyarországon is sikerüljön kielégíteni. A tagdíj 100 ezüst forintot tett ki. A kaszinó első arisztokratái között ott volt Széchenyi Ferenc, Károlyi Lajos, Keglevich Gábor, Teleki József, Desseffy Aurél, Jósika Miklós, Orczy László, Podmaniczky Károly, Wesselényi Miklós. Valamint az értelmiség és a pesti polgárság tekintélyes tagjai, irodalmi kiválóságok és a művészvilág képviselői, pl. Bajza József, Bugát Pál, Döbrentei Gábor, Fáy András, Egressy Gábor, Hild József, Kisfaludy Károly, Szalay László, Toldy Ferenc, Vörösmarty Mihály stb. Az arisztokraták egy része azonban ellenszenvvel nézte a nem nemes tagokat, ezért a nem nemes pesti írók és értelmiségiek Nemzeti Kör néven

1 Tudomány és társadalom

külön egyesületet alapítottak. Paget kiemelte a különféle nézetek elterjedésének és összehangolódásának lehetőségét, „a tagok modora pallérozódását”,⁴² illetve az európai újságok hozzáférhetőségének jelentőségét. Az 1830-tól Nemzeti Casino néven működő egyesületben valóban megtalálhatók voltak a korabeli európai folyóiratokon kívül a hazaiak; a tudományos lapok: a *Tudománytár*, a *Jelenkor*, a *Tudományos Gyűjtemény*, a *Kritikai Lapok*, az *Athenaeum* és melléklapja, a *Figyelmező*, valamint más jellegű lapok, a *Regélő*, a *Rajzolatok*, a *Pesti Hírlap*, a *Világ*, a *Nemzeti Újság*, a *Hetilap* (az Iparegyesület közlönye), a *Pesti Divatlap*, a különösen a főnemesség körében kedvelt *Honderü*, az *Életképek*, a *Budapesti Szemle* és a *Magyar Szépirodalmi Szemle*. A fentebb említett *Honderü* különösen az arisztokrata hölgyek rokonszenvét vívta ki Európára kitekintő divat- és más tudósításaival, valamint a magyarországi estélyekről készült rendszeres és részletes beszámolóival. Az időszaki sajtó és a folyóiratok mellett a kaszinó könyvtára lehetőséget nyújtott a hazai és külföldi irodalom olvasására. Ezt Széchenyi 338 ajándékkötettel alapította, de 1848-ra már 2000 mű található a könyvtárban, ebből 900 német, 700 magyar, több mint 300 francia és 100-100 angol, görög, valamint latin nyelvű. Műfajilag tekintve a legtöbb irodalmi és történeti munka.

A kaszinó belső kialakításáról John Pagetnél olvashatunk: „...igen csinos épület, rendkívül elegáns oszlopcsarnokokkal.” Miután beírták a nevüket a vendégkönyvbe, beléphetek a kaszinó termeibe. „Ezek az épület teljes első emeletét elfoglalják. Amint belép az ember, azonnal jól öltözött inasok serege fogja körül; az egyik elveszi a vendég kalapját, a másik bevezeti a biliárdterembe. Itt falak mentén rekeszek sora húzódik, mindegyiken egy-egy tag neve, ábécé sorrendben. Ide helyezik az illető számára érkezett leveleket, névjegyeket és csomagokat [...]. Beljebb az egyik oldalon két olvasóterem és könyvtár, a másikon két-három társalgó nyílik. Középpütt igen szép bálterem helyezkedik el, ahol a kaszinó három-négy bált is ad telente, ezen túl szeparék hosszú sora következik. Az ebédlő, s hozzá egy igen jó szakács tesz még tökéletesebbé Európa egyik legjobban szervezett klubját.”⁴³ Paget meglepően tapasztalta, hogy „a kaszinó nagyvonalúan, idegenek előtt is nyitva áll, nem úgy, mint a mi, szűkkeblű szabályok alapján igazgatott angol klubjaink többsége.”⁴⁴ A harmincas években heti egy alkalommal kamarazenei előadásokat szerveztek, amelyeken 1835-ben már nők is megjelentek, de ezek a kamarazenélések 1846-ra megszűntek.

A Nemzeti Kaszinó példáját követve az ország számos helyén kaszinók jöttek létre, valamint megkezdődött az olvasóegyletek szervezése. Ezek 1833-ra szinte az egész ország területét behálózták. A kaszinók és olvasóegyletek közül néhány, pl. a békéscsabai kaszinó és a beregszászi olvasóegylet minden rendű és rangú ember számára nyitva állt. Léteztek azonban olyan helyek is, ahol a különböző társadalmi rétegek külön-külön egyleteket hoztak létre, mint pl. Nagykőrösön. 1841-ben Debrecenben is különvált az ún. Polgári Kaszinó az 1833 óta létező kaszinótól a társadalmi ellentétek miatt. A legtöbb arisztokrata névvel a pesti, budai és marosvásárhelyi kaszinókban találkozhatunk, az utóbbiban azonban az 1840-es években kisebbségbe szorultak az arisztokraták a városi értelmiség és tisztviselői, valamint a vidéki kisbirtokos réteg beáramlásával.⁴⁵ Az 1833-ban létrehozott nagyváradi kaszinó nemcsak a műveltebb társalkodást és időöltést tette lehetővé, hanem több egylet és intézet létrehozója is volt, pl. a koldusápolda és takarékpénztár a tagok kezdeményezésére és gyűjtése hatására született meg.⁴⁶ Báró Kemény József, a tordai kaszinó megalapítója a *Tudományos Gyűjtemény*be történeti munkákat

írt.⁴⁷ A kb. 200 főt számláló kolozsvári kaszinó nem vívta ki a helybéli hölgyek elismerését. *„Panaszkodnak is a hölgyek, hogy kaszinó megnyitása óta szalonjaik konganak az ürességtől, a pipa, a kártya, a biliárd, a társalgás és a könyvek együttes vonzereje, úgy látszik, felülmúlja a szépségét.”*⁴⁸ A nők a kaszinóknak csak a mulatozásaiban vehettek részt, tagok nem lehettek, ellenben az olvasóköroökbe beléphetek. Kolozsváron 1839 óta működött egy csak arisztokrata hölgyek számára fenntartott olvasóegylet, ahol eléggé meglepő módon nem gyűjtöttek magyar nyelvű könyveket. A kolozsvári olvasótársaságnál 1847-ben szintén Heine, Goethe, Schiller, Kotzebue, Cooper, Walter Scott és Byron művei domináltak. A kolozsvári Polgári Társalkodó és a győri olvasótársaság könyvtárában ezzel szemben Kotzebue, Calderon, Balzac, Cooper és Dickens művei mellett Jósika, Eötvös, Kemény, Jókai, Petőfi, Vörösmarty, Kisfaludy, Tompa, Szigligeti és Kölcsey művei is helyet kaptak.

A műveltség megítélése

A *Pesti Hírlap* 1845. december 9-ei számában a főrendű nőket a következőképpen jellemezték: *„Három, négy idegen nyelvben jártas Magyarország leánya, akármely más nemzet történetét, mostani állapotát jól ismeri – de nemzeti nyelvét nem érti, hona hajdanából nincsenek képei, hazája jelen küzdelme pedig gyakran mint guny tárgy tűn fel előtte.”*⁴⁹ Hajnik Károly a magyarországi arisztokratákkal szemben előtérbe helyezte az erdélyi mágnásokat a nemzeti nyelv és szokások fenntartásának újra felmerülő igénye miatt. Az erdélyi hölgyekről a következőképpen vélekedett: *„A mellett, hogy az erdélyi urhölgyek kirekesztőleg magyarul társalognak, tisztán beszéltek németül, francziául, sőt angolul is, mikint az művelt urhölgyekhez illik.”*⁵⁰ Pulszky Terézia visszaemlékezései megerősítik Hajnik azon véleményét, miszerint a magyar arisztokrata hölgyek igen csekély tudással rendelkeznek hazájukról, kiváltképpen akkor, ha az év jelentős részében nem is Magyarországon élnek. A hölgy emlékirataiban olvashatjuk, hogy Bécsben egy magyar szerző német cikkét olvasva a cikk íróját a következőképpen képzelte: *„Vajon valóban létezik olyan magyar, aki ennyire jól ír németül, s egyben ennyire fanatikus magyar is? – vetődött fel bennem. Minthogy tökéletes stílusban ír, minden bizonnyal nem lehet túlságosan fiatal, hiszen nem anyanyelve a német, s feltehetőleg hóbortos alkat is, ha ilyen különös elképzelések éltetik. A képzetem szülte egyén természetesen öregedő, vad külsejű, pergamenbőrű volt, s patrióta öltözetében leginkább egy medvére emlékeztetett. Ez az alak még csak nem is hasonlított ahhoz az életerős, kicsattanóan egészséges eredetihez, aki hamarosan frakkban jelent meg előttem, s öltözékét még az is megirigyelhette volna, aki a legújabb francia módít követi.”*⁵¹ Ezen persze nem csodálkozhatunk annak tudatában, hogy korábban Magyarországról elég lesújtó véleménnyel találkozott: *„Azt mesélték, hogy műveletlen, lapos és néptelen földek uralják azt az országot [...] – ország, amely a rejtett kincsek, a barbarizmus démonának féltve őrzött országa, amelyet a civilizálódó németek csak úgy tudtak megmenteni, hogy visszaűzték népét a Tisza határáig, az európai civilizáció Mississippijéig.”*⁵²

Széchenyi István meglehetősen pesszimistán látta az arisztokrácia szellemi állapotát: *„A szokás, az erkölcs, az életmód kiszorítja belőlünk a természetet, az erőt, az erényt.”*⁵³ Az erdélyiekről a következőket írta: *„Mindazokról, akiket Erdélyben láttam, megállapíthatom, hogy az ismeretség első pillanatában tetszésünket megnyerik, mert vendégszeretők*

– később azonban kicsinyes eszméik és előítéleteik folytán elviselhetetlenné válnak.”⁵⁴ Mindezek ellenére a gróf Esterházy Károlynak címzett egyik levelében már arról írt, hogy régi mágnástársai kihalóban vannak, s új, hazafias indulatú nemzedék van felnövőben,⁵⁵ reméli, hogy gróf Esterházy Károly „széles vállú fiaiból igazi magyar emberek lesznek, de nem ám betyár, pipás, káposztaevő magyarok, hanem a Nemzetiség jeles és nemes értelemben.”⁵⁶

A kortárs angol utazó, John Paget a férfiakról így vélekedett: „Valamennyien beszélnek magyarul és németül, néhányan franciául és angolul is. Viselkedésük egyszerű, talán kevésbé pallérozott, mint velük azonos rangú és korú angoloké. Klasszikus műveltségük, kiváltképp latin tudásuk felér a miénkkel, országuk törvényeit pedig jóval aprólékosabban ismerik, mint mi a mieinket... Másfelől viszont általános irodalmi tájékozottságukban, tudományos ismereteikben, a szépművészetek tanulmányozásában és a politikai gazdaságtannak legalább alapfokú elsajátításában, úgy gondolom, lemaradnak mögöttünk.”⁵⁷ Néhány angol utazó, akik vagy csak felületesen, vagy pedig el sem jutva Magyarországra, azt a véleményt alakították ki a magyar nőkről, hogy tudatlanok, műveletlenek és saját nyelvükön kívül nem beszélnek idegen nyelvet. Ezeket a véleményeket Paget megbotránkozva és hevesen utasította vissza: „[...] a magyar nők műveltsége, ami a nyelvtudást illeti, messze felülmúlja az azonos társadalmi osztályba tartozó angol vagy francia hölgyekét, sőt, ami azt illeti, az urakét is [...]. Magyarország nagy szerencsétlenségei közt szokás emlegetni, hogy a családok legtöbbszörében nem a magyar, hanem a német nyelvet használják, a fővárosi szalonokban pedig német, francia vagy akár angol szót gyakrabban hallani, mint a magyart.”⁵⁸; továbbá: „Az erdélyi asszonyok némelyikét műveltsége és csiszolt modora a világ bármely társaságának díszévé tenné.”⁵⁹

Az elit legfőbb szerepe a társadalomban erkölcsi mintákat adni a viselkedésre, az emberi szükségletek mélyítésére, finomítására és gazdagítására, azaz: kultúrát teremteni.⁶⁰ A reformkorban az oly sokszor negatív kritikával illetett nyugat-európaiság tette alkalmassá a kor arisztokratáit arra, hogy közvetítésükkel új, polgári szokások honosodjanak meg Magyarországon.

Jegyzetek

¹ Szegedy-Maszák Mihály: *A polgári társadalom korának művelődése*, in: *Magyar művelődéstörténet*, szerk.: Kósa László, Osiris Kiadó, 1998, 341. skk. o.

² Fülöp Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*, Akadémiai Kiadó, 1978.

³ *Magyarország története 1790-1848*, főszerk.: Mérei Gyula, szerk.: Vörös Károly, Akadémiai Kiadó, 1980, 491. o.

⁴ Mályusz Elemér: *A reformkor nemzedéke = Századok*, 1924.

⁵ Vö. 3. sz. jegyzet.

- ⁶ Fényes Elek: Magyarország statistikája, Trattner, Pest, 1842, 119-120. o.
- ⁷ Szerencs János: Magyarország és társországainak főrendei, Budapest, 1885, 7-10. o.
- ⁸ Virág Irén: A magyarországi arisztokrácia neveltetésének vizsgálata a 19. sz. első felében a források tükrében = Magyar Pedagógia, 2004/1. szám, 77-93. o.
- ⁹ Splény Béla emlékiratai, szerk.: Kendi Mária, Magvető Könyvkiadó, 1984.
- ¹⁰ Wertheimer Ede: Gróf Andrassy Gyula élete és kora, MTA, 1910-1913, 1. köt.
- ¹¹ John Paget: Magyarország és Erdély, válogatta, szerkesztette, a szó- és névmagyarozatokat és a tanulmányt írta: Maller Sándor, Magyar Helikon, 1987, 249. o.
- ¹² Váczy János: Báró Wesselényi Miklós ifjúkora = Századok, 1910/44. szám, 230. o.
- ¹³ P. Szathmáry Károly: Emlékeim, Pest, 1844.
- ¹⁴ Podmaniczky Frigyes: Egy régi gavallér emlékei. Válogatás a Naplótöredékekből, 1824-1887, Magyar Helikon, 1984, 192. o.
- ¹⁵ Splény Béla emlékiratai, i.m. 272-317. o.
- ¹⁶ Busbach Péter: Egy viharos emberöltő. Korrajz, Budapest, 1889, II. köt.
- ¹⁷ Széchenyi István: Napló, szerk.: Oltványi Ambrus, Gondolat Könyvkiadó, 1982, 181-182. o.
- ¹⁸ Uo. 177. o.
- ¹⁹ Uo. 179. o.
- ²⁰ Báró Jósika Miklós: Emlékirat, Pest, 1865, I. köt. 185. o.
- ²¹ Uo. IV. köt. 76. o.
- ²² Uo. 113. o.
- ²³ Uo. 122. o.
- ²⁴ Podmaniczky Frigyes: Egy régi gavallér emlékei (Válogatás naplótöredékekből 1824-1887), Budapest, 1984
- ²⁵ Tóth Lőrinc: Gr. Batthyány Kázmér és emlékiratai = Budapesti Szemle, 1893/198. szám
- ²⁶ Thallóczy Lajos: Gróf Keglevich Jánosné naplója = Századok. 1884/86. szám
- ²⁷ Brunsvik Teréz grófnő naplói és feljegyzései, szerk.: Czeke Marianne, Budapest, 1938, I. köt.
- ²⁸ Pulszky Ferenc: Életem és korom, Budapest, 1958, 264. o.
- ²⁹ Uo. 269. o.
- ³⁰ John Paget: i.m. 42. o.
- ³¹ Uo. 520. o.
- ³² Gillemot Katalin: Gr. Széchenyi Ferenc és bécsi köre, Budapest, 1933, 9. o.
- ³³ Brunsvik Teréz grófnő naplói és feljegyzései, i.m.
- ³⁴ Mravik László: A gróf Brunsvik család gyűjteményei = Művészettörténeti Értesítő, 1994/1-2. szám
- ³⁵ Magyar színháztörténet, szerk.: Hont Ferenc, Gondolat Könyvkiadó, 1962, 116. o.
- ³⁶ Splény Béla emlékiratai, i.m. I. köt. 28. o.
- ³⁷ Uo. 520. p.
- ³⁸ Podmaniczky: i.m. 210. o.
- ³⁹ Splény Béla emlékiratai, i.m. 523. o.
- ⁴⁰ John Paget: i.m. 255. o.
- ⁴¹ Ilk Mihály: A Nemzeti Casino 100 éves története, Budapest, 1927.
- ⁴² John Paget: i.m. 75. o.

1 tudomány és társadalom

⁴³ Uo. 83. o.

⁴⁴ Uo. 84. o.

⁴⁵ Fülöp Géza: i.m.

⁴⁶ Szárazberky Nagy József: *Emlékjegyzetei*, Budapest, 1931

⁴⁷ Kőváry László: *A Millenium századában kihalt erdélyi családok*, Kolozsvár, 1901, 44. o.

⁴⁸ John Paget: i.m. 252. o.

⁴⁹ Teleki Blanka: *Szózat a magyar főrendű nők nevelése ügyében* = *Pesti Hírlap*, 1845. 587. szám, dec. 9. aláírás: „Egy főrendű hazafi”

⁵⁰ Hajnik Károly: *Visszaemlékezések. Jelenetek és adomák a magyar életből*, Pest, 1856, 70. o.

⁵¹ Pulszky Terézia: *Egy magyar hölgy emlékiratai*, Magvető Könyvkiadó, 1986, 12-13. o.

⁵² Uo. 12. o.

⁵³ Széchenyi: i.m. 38. o.

⁵⁴ Uo. 223-224. o.

⁵⁵ Kornis Gyula: *A magyar művelődés eszményei 1777-1848*, Budapest, 1927, 501. o.

⁵⁶ Gr. Széchenyi István levelei, *Athenaeum*, I. köt, 102. p.

⁵⁷ John Paget: i.m. 18-19. o.

⁵⁸ Uo. 281. o.

⁵⁹ Uo. 250. o.

⁶⁰ Bibó István: *Elit és szociális érzék*, in: *Demokratikus Magyarország. Válogatás Bibó István tanulmányaiból*, Magvető Könyvkiadó, 1994. 7-9. o.

